

Uloga telomernog područja u starenju i bolestima čovjeka

Prepeluh, Ivan

Undergraduate thesis / Završni rad

2014

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Science / Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:217:961832>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-26**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Faculty of Science - University of Zagreb](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
PRIRODOSLOVNO-MATEMATIČKI FAKULTET
BIOLOŠKI ODSJEK

Uloga telomernog područja u starenju i bolestima čovjeka
The role of telomeric sequence in ageing and human diseases
SEMINARSKI RAD

Ivan Prepeluh

Preddiplomski studij Znanosti o okolišu

Mentor: prof.dr.sc. Vlatka Zoldoš

Zagreb, 2014.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	2
2. Struktura telomera ovjeka.....	3
3. Hayflickov limit.....	5
4. Replikacija linearnih molekula DNA predstavlja problem.....	6
5. Telomeraza.....	7
6. Besmrtno stanice.....	8
7. Sindromi povezani s preuranjenim starenjem.....	9
8. Sažetak.....	10
9. Summary.....	10
10. Literatura.....	11

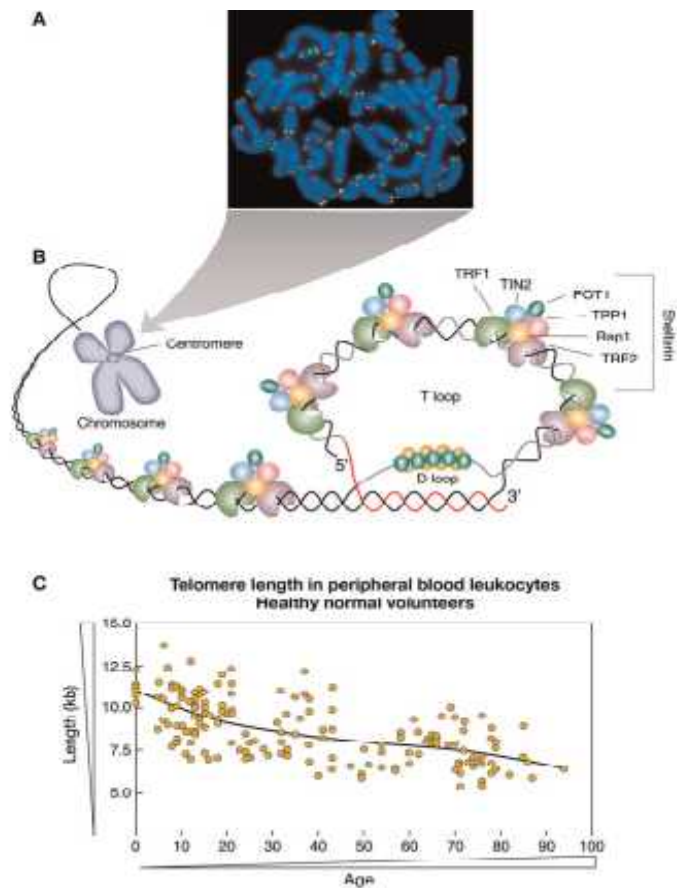
1. Uvod

Dok su genomi svih prokariota cirkularni, genom ovjeka i ostalih eukariota je organiziran u linearne strukture (kromosome), čiji krajevi završavaju sa jedinstvenom nukleotidnom sekvencom, poznatom kao telomerna sekvenca. Telomere (od gr . *telos*, što znači kraj) ne označavaju samo krajeve kromatida, već imaju nekoliko bitnih funkcija koje su neophodne za očuvanje stabilnosti i integriteta cijelog genoma. Njihova funkcija je da štite kromosome od razgradnje egzonukleazama, omogućuju pravilnu replikaciju kromosoma te da spriječe sljepljivanje krajeva kromosoma (stvaranje prstenastih kromosoma) i kromosomskih rearanžmana koji su povezani s rakom i raznih abnormalnosti te starenja.

Tridesetih godina prošlog stoljeća, Hermann Muller i Barbara McClintock, prilikom analiziranja fragmenata odlomljenih kromosoma kukuruza vidjeli su da fragmenti imaju tendenciju da se međusobno spoje što nije karakteristika, normalnih, intaktnih kromosoma. Međusobno su došli do zaključka da pri tome važnu ulogu imaju krajevi kromosoma, koje je Muller nazvao telomerama (Calado i Young, 2012). Alexey Olovnikov, 1973. godine je predložio model po kojem stanice gube mali dio DNK nakon svake replikacije zbog nemogućnosti DNA polimeraze da u potpunosti replicira krajeve kromosoma (telomere) te da postepena delecija telomernih ponavljanja dovodi do stanice smrti (Harley, 1991). Strukturu telomera prvi su otkrili Elizabeth Bleckburn i Joseph Gall, 1978. godine izoliravši telomere iz stanica vrste *Tetrahymena*. Strukturu telomera sačinjava visoko ponavljajuća nekodirajuća nukleotidna sekvenca – satelitna DNA. Nakon što su izolirali telomerne sekvence ovjeka 1988. godine, znanstvenici su uvidjeli da je ona visoko konzervirana unutar eukariota. U ovjeka se telomerna sekvenca TTAGGG, ponavlja 300 do 5,000 puta na kraju svakog kromosoma (Tamarin, 2002).

2. Struktura telomera ovjeka

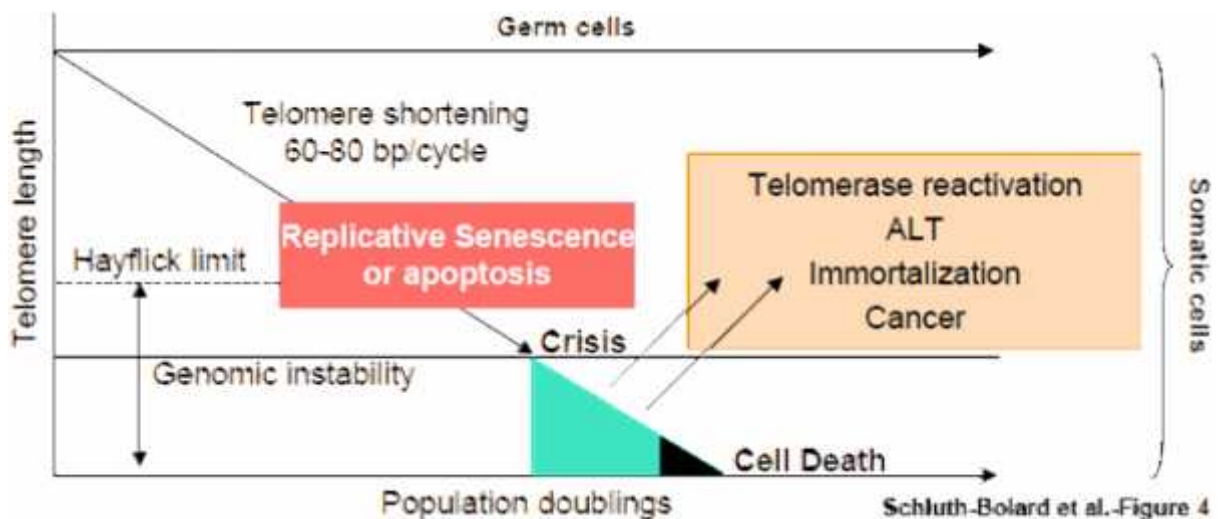
Telomere se sastoje od heksamernih nukleotidnih sekvenca koje se ponavljaju od nekoliko stotina do nekoliko tisu a puta (TTAGGG kod ljudi) na krajevima svakog kromosoma (sl. 1A). Eukariotska dvostrana DNA je različite dužine te je jedan lanac malo duži od drugoga. Taj lanac je bogat G-nukleotidima na 3' kraju. Kod ovjeka se ponavlja G-bogata sekvenca AGGGTT. Iako se struktura telomera intenzivno istražuje, najnoviji dokazi upućuju na formiranje velikih dvostrukih i. Takve omole ili petlje još se nazivaju T-petlje (telomerne petlje), a veličina im ovisi o duljini telomera. Znanstvenici smatraju da jednolana regija na samom kraju strukture čini povratnu petlju, te da nastaje dvostrana DNA s drugim dijelom ponavljajućeg slijeda, pri čemu dolazi do premještanja dijelova izvorne telomerne dvostrukog strukture (Berg, Tymoczko, Stryer, 2007). Uklanjanje RNA po etnice ostavlja slobodnim G-bogati jednolani 3'-kraj telomerne DNK koji onda napravi invaziju u duplex DNA te formira malu D-petlju (eng. *displacement loop*) (Griffith i sur., 1999). U nastajanju i stabilizaciji petlja sudjeluju posebni proteini koji se vežu na jednolanu i dvostranu telomernu DNA. Ti proteini (engl. *shelterin proteins*) štite telomere od nepravilne replikacije DNA kada se telomere ne produljuju (sl. 1B). Neki od tih proteina olakšavaju produljivanje telomerne DNA kada na nju djeluje enzim telomeraza. Kod ljudi ti proteini čine kompleks (eng. *shelterin complex*) od šest proteina: TRF1, TRF2, TIN2, POT1, TPP1 i RAP1 (Kibe i sur., 2009). Telomerne sekvence ne sadrže gene, zahvaljujući čemu prilikom njihovog skraćivanja tijekom svake diobe stanice nema gubitka genskog materijala. Prilikom rođenja leukocitne telomere su dovoljno duge da omogućuju 200 dioba prije nego što u potpunosti nestanu. Prilikom starenja, ljudske stanice (i one izolirane u kulturi) se dijele znatno rjeđe (sl. 1C). Kada duljina telomera dosegne kritičnu točku, jezgra šalje stanici signal da zaustavi daljnju proliferaciju, izazivajući starenje (eng. *senescence*) ili apoptozu (stanica na smrti). Ta pojava se naziva Hayflickov limit ili Hayflickov fenomen.

Slika 1: (A) Telomere detektirane pomoću fluorescentne hibridizacije *in situ* (FISH) na krajevima metafaznih kromosoma. (B) Shematski prikaz kromosoma i telomera koji prikazuje da se telomere sastoje od nekoliko tisuća tandemski ponovljenih sljedova od po šest nukleotida. Kompleks proteina koji štite telomernu DNA (TRF1, TRF2, TIN2, POT1, TPP1 i RAP1). (C) Graf prikazuje smanjenje duljine telomera prilikom starenja, pogotovo u prva dva desetljeća života. (Calado i Young, 2012).

3. Hayflickov limit

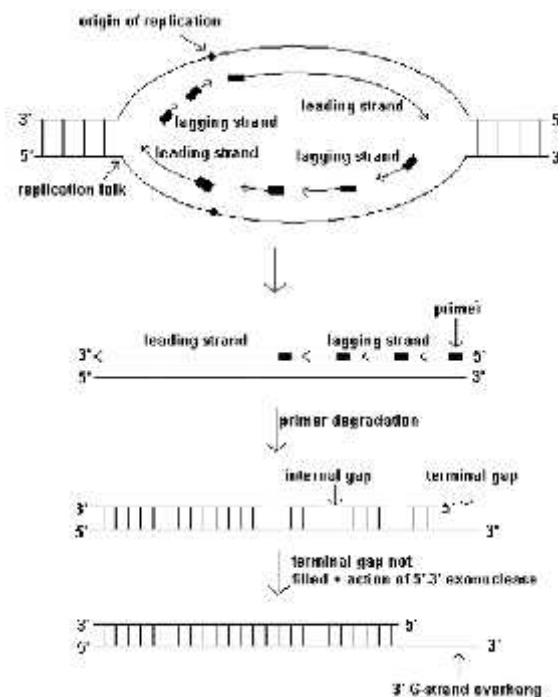
Skraćivanje telomera limitira broj dioba koji stanica može postići prije nego što dosegne kritičnu točku i prestane se dijeliti. Zbog toga se duljina telomera može smatrati, mitotičkim satom, tj. kao mjera proliferacije stanice. Nakon dosegnute kritične točke dvije su moguće sudbine stanice. Stanica može ući u proces starenja ili u proces apoptoze. Ukoliko se stanica nastavi dijeliti telomere gube svoju osnovnu funkciju te dolazi do gubitka gena u subtelomernom području, a što je još važnije, dolazi do kromosomske nestabilnosti što dovodi do rekombinacije između kromosoma, rearanžmana te maligne transformacije. Kada populacija stanica ulazi u proces starenja, više se ne može dijeliti te se to odnosi i na starenje cijelog organizma. L. Hayflick je objasnio da ovaj mehanizam sprječava genetsku nestabilnost. Telomerno skraćivanje sprječava pojavu malignog fenotipa u starijim stanicama na način da smanjuje broj mitotskih dioba stanice. Paradoksalno, skraćivanje telomera onemogućuje osnovnu funkciju telomera, te pridonosi nastanku malignog fenotipa (Calado i Young, 2012). Stanice germinativne linije (uključujući i embrionalne stanice), neke matične stanice odraslog organizma te tumorske stanice su imortalne jer imaju enzim telomerazu koja održava duljinu telomera na krajevima kromosoma tih stanica.

Slika 2. Duljina telomera i moguća sudbina stanice

4. Replikacija linearnih molekula DNA predstavlja problem

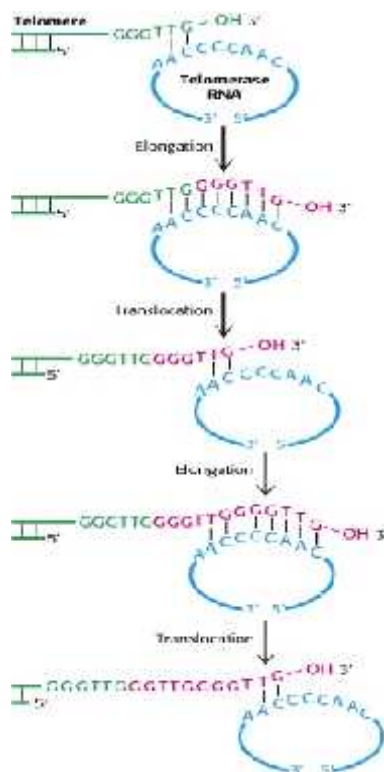
Replikacijske polimeraze poput DNA-polimeraze III istodobno sintetiziraju tromu i vode e lance u replikacijskim viljuškama. Sve DNA-polimeraze kre u se u smjeru 3'-5'. DNA polimeraza III zapo inje sintezu vode eg lanca po evši od RNA-po etnice, koju je na inila primaza u smijeru 3'-5' (Berg i sur., 2012). Za razliku od sinteze vode eg lanca koja može te i do kraja, sinteza tromog lanca ide u smjeru 5'-3', prilikom koje DNA polimeraza koristi kratke sekvence RNA koje se ponašaju kao po etnice te se vežu za tromi lanac. To dovodi do stvaranja Okazakijevih fragenata u tromom lancu. Kada se zadnja po etnica pripoji, DNA-polimeraza i DNA-ligaza se udruže kako bi prevele RNA u DNA i povezali fragmente. Jazove me u fragmentima nedovršenog tromog lanca popunjava DNA-polimeraza I. Taj enzim tako er upotrebljava svoju 5'-3' egz nukleaznu aktivnost za odstranjivanje RNA-po etnice koja se nalazi ispred polimerizacijskog mjesta. Kada replikacijska viljuška do e do kraja kromosoma, nema više kalupa da bi se sinteza nastavila te 5'-kraj novo sintetiziranog lanca nije kompletan. Svaki od sestrinskih kromosoma imat e nakon mitotske diobe skra ene telomere. Lanac koji zaostaje je bogati G-nukleotidima na 3' kraju.

Slika 3. Problem replikacije telomerne DNA

5. Telomeraza

Tijekom istraživanja telomera, Elizabeth Blackburn i Carol Greider su primjetile da se u nekim proliferirajućim stanicama telomerna sekvence dodaje *de novo* uz pomoć enzima kojeg su nazvali telomeraza (Blackburn i Gall). Prilikom pokusa kojeg su izvele Blackburn i Greider, izoliranom enzimu dodana je po etnica koja završava na GGTT u prisutnosti deoksiribonukleozid-trifosfata te je nastala sekvenca GGTTAGGGTT, ali i duža sekvenca GGTTAGGGTTAGGGTT. Otkriveno je da enzim sadrži molekulu RNA, koja služi kao kalup za produljivanje lanca bogatog G-nukleotidima (Berg i sur., 2012). Segment RNA kojeg sadrži telomeraza je integralni dio enzima veličine 160 pb te sadrži regiju koja je komplementarna lancu bogatom G-nukleotidima na krajevima telomerne sekvence. Telomeraza je specijalizirana reverzna transkriptaza koja koristi vlastitu RNA kao po etnicu da polimerizira nukleotide telomerne DNA. Telomeraza je ribonukleoprotein koji se sastoji od dvije komponente; RNA segmenta (TERC, eng. *Telomere RNA Component*) i proteinske komponente (TERT, eng. *Telomere Reverse Transcriptase*) koja ima katalitičku aktivnost.

Slika 4. Mehanizam sinteze telomerne DNA na lancu koji je bogat G-nukleotidima

6. Besmrtne stanice

Kod praživotinja, kvasca i ostalih jednostani nih organizama, telomeraza je aktivna, održavaju i duljinu krajeva kromosoma. Te stanice teoretski imaju potencijal da se vje no dijele. Za razliku od jednostani nih organizama, u stanicama viših organizama telomeraza nije aktivna te se krajevi kromosoma skra uju svakom mitotskom diobom. Kada telomere u stanicama dosegnu kriti nu duljinu, stanice se prestanu dijeliti. Ukoliko do e do aktivacije telomeraze u stanicama te se telomere produlje, jezgra šalje signal stanici da se nastavi dijeliti. Stanice koje sadrže telomerazu, su stanice germinativne linije (uklju uju i embrionalne stanice), neke mati ne stanice odraslog organizma te tumorske stanice. Telomeraza ovjeka je izolirana iz linije besmrtnih stanica (HeLa) cervikalnog raka. Stanice tumora za produljivanje telomera koriste dva mehanizma; aktivnost telomeraze i alternativni put produljivanja telomera (ALT, eng. *Alternative Lengthening of Telomeres*). Put alternativnog produljivanja telomera, njegove komponente i regulacija nisu još u potpunosti objašnjeni, no smatra se da ALT ovisi o rekombinaciji izme u telomera (Calado i Young, 2012). Saznanja o mehanizmima pomo u kojih stanice raka produljuju svoje telomere, primijenjena su u klini kom lije enju pacijenata oboljelih od malignih bolesti. Klju ni mehanizam pomo u kojeg se onemogu uje stanici tumora da se dalje dijeli je inaktivacija telomerazne aktivnosti (Tamarin, 2002). Kandidat za anti-tumorsku terapiju je transkripcijski kontrolni element TeIRNA/TERRA koji inhibira aktivnost telomeraze (Zoldoš, 2010).

7. Sindromi povezani s preuranjenim starenjem

Ubrzano skraćivanje telomera je povezano sa na inom života (pušenje, nezdrava prehrana, i stres). Mnoga su istraživanja pokazala da se oštećenja DNA nakupljaju s vremenom u matičnim stanicama i organima kao što su mozak, jetra i bubrezi te uzrokuju starenje cjelokupnog organizma. Također, otkriveno je prilikom pokusa na sisavcima, da zdrava i uravnotežena prehrana pridonosi smanjenju reaktivnih kisikovih spojeva (ROS, eng. *Reactive Oxygen Species*) i samim time smanjenju oksidativnog stresa, koji se smatra jednim od glavnih uzroka oštećenja strukture DNA (Calado i Young, 2012). Smanjenje oštećenja telomerne DNA pospješuje životni vijek jedinke. Prilikom oštećenja telomerne DNA dolazi do mutacija koje vode k raznim patofiziološkim stanjima – progerijama. Progeroidni sindromi (PS) su skupina rijetkih genskih poremećaja koji vode k bržem starenju organizma. Kod Alzheimerove i Parkinsonove bolesti koje također spadaju u ovu skupinu bolesti dolazi do oštećenja samo jedne skupine tkiva (unimodalni progeroidni sindromi). Progeroidni sindromi obično se odnose na one bolesti u kojima je zahvaćeno više vrsta tkiva. Najproučavaniji progeroidni sindromi su: Wernerov sindrom, Hutchinson-Gilford sindrom, Bloom sindrom, Cockayne sindrom te Rothmund-Thomson sindrom. Kod svih progerija je ustanovljena ista mutacija koje dovodi do defekta mehanizma popravka DNA. Fenotip osoba s progerijama esto varira, no svima je zajednička jedna karakteristika; starost, tj. izgled stare osobe (Navarro, Cau, Levy, 2006).

Slika 5. Wernerov sindrom

Slika 6. Hutchinson-Gilford sindrom

8. Sažetak

Krajevi kromosoma čovjeka i ostalih eukariota završavaju telomerama, koje imaju ključnu ulogu u očuvanju stabilnosti cijelog genoma. Eukariotski kromosomi su linearne strukture te prilikom replikacije njihovih telomera u svakoj mitotskoj diobi dolazi do gubitka dijela telomerne sekvence. Kada duljine telomera dosegnu kritičnu točku (Hayflickov limit), stanica se više ne dijeli te ulazi u fazu starenja (eng. *senescence*) ili ulazi u proces stanične smrti (apoptoza). Skraćivanje telomera štiti stanicu od maligne transformacije, smanjujući i potencijal stanice da se dijeli, no isto tako smanjenjem duljine, telomere gube svoju funkciju te može doći do nastanka malignog fenotipa. Maligne stanice imaju vječni replikacijski potencijal zahvaljujući enzimu telomerazi koji služi kao kalup za produljivanje lanca bogatog G-nukleotidima. Telomerno područje ne sadrži gene, no njegovim nestankom dolazi do razaranja strukture subtelomernog područja koje je bogato genima. Oštećenjem DNA subtelomernog područja dolazi do raznih mutacija u genima koje imaju kao posljedicu nastanak raznih bolesti i abnormalnih fenotipova.

9. Summary

The ends of human and eukaryotic chromosomes terminate with telomeres, which play the key role in preserving the stability of the entire genome. Eukaryotic chromosomes are linear structures and during replication of their telomeres in each mitotic division, a part of their telomeric sequence is lost. When telomere length reaches a critical point (Hayflick limit), the cell no longer divides and enters the phase of ageing (senescence) or enters the process of cell death (apoptosis). Shortening of telomeres protects the cell from a malignant phenotype, reducing potential for cells to divide, however, with length loss, telomeres lose their function and that can lead to the malignant phenotype. Malignant cells have eternal replication potential thanks to the telomerase enzyme that serves as a template for extending the chain of G-rich nucleotides. Telomeric area does not contain genes, but its disappearance leads to destruction of subtelomeric area which contains many genes. Because of damage in DNA of subtelomeric region there are many variety of mutations in genes that can occur and lead to various diseases and abnormal phenotypes.

10. Literatura

- Berg, J.M., Tymoczko, J.L., Stryer, L. (2013): Biokemija (Prijevod prof.dr.sc Ivana Weygand uraševi , prof.dr.sc. Branimir Jernej, prof.dr.sc. Željko Ku an). Školska knjiga, Zagreb, str. 803-804
- Tamarin, H.R. (2002): Principles of Genetics. Eds. Mc Graw-Hill, str. 454-456
- Calado, R., Young, N. (2012): Telomeres in disease. F1000 Medicine Reports 2012, 4:8, Sao Paulo
- Kibe,T., Osawa,G.A., Keegan, C.E, de Lange,T. (2009): Telomere Protection by TPP1 Is Mediated by POT1a and POT1b. Laboratory for Cell Biology and Genetics, The Rockefeller University, New York, NY
- Counter, C.M., Avilion,A., LeFeuvre, C.E., Stewart,N.G., Greider,C.W., Harley, C.B., Bacchetti, S. (1992): Telomere shortening associated with chromosome instability is arrested in immortal cells which express telomerase activity. The Embo Journal, str 1912-1929
- Harley, C.B. (1991): Telomere loss: mitotic clock or genetic time bomb? Department of Biochemistry, McMaster University, Canada
- Griffith, J.D., Comeau, L., Rodenfield, S., Stansel, R.M., Bianchi, A., Hoss, H., de Lange, T. (1999): Telomeres Do D-Loop –T-Loop. Cell, str 503-514
- Navarro,C.L., Cau,P., Levy, N. (2006): Molecular bases of progeroid syndromes.
- Blackburn, E.H., Gall, J.G. (1978): A tandemly repeated sequence at the termini of the extrachromosomal ribosomal RNA genes in Tetrahymena.